

А 2007

97 к

МЕКТЕП КИТАПХАНАСЫ

ӘТЕШ
ҚЫРҒЫЗБАЕВ

АСҚАРШЫҢ

Өтеш ҚЫРҒЫЗБАЕВ

Асқаршын

Эссе

Алматы
2006

ББК 84-Қаз 7-4

Қ 88

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Ө.Қырғызбаев.

АСҚАРШЫҢ. Эссе. Алматы: Қазақпарат, 2006. 90 бет.

ISBN 9965-654-17-4

Қазақтың көрнекті жазушысы, сыншы, драматург Асқар Сүлейменовтің жерлес шәкірт інісі, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Өтеш Қырғызбаевтың бұл кітабында Асқар сынды тума талант иесінің жастық шағы, Теріскей елінің каламгер ұлдарына деген құрмет, ілтипаты, ауылдағы қатарластарының естеліктері арқау болады.

ББК 84-Қаз 7-4

4702250201

00(05)-06

ISBN 9965-654-17-4

© Қырғызбаев Ө., 2006

© “ҚАЗАқпарат”, 2006

ӘЛҚИССА

Өмірге келіп-кетудің арасындағы қамшының сабындай қысқа ғұмырында өзін “Мен Асқар Сүлейменовпін” деп әйгілеп кеткен, тік тұрып жайылып, тік тұрып қалғитын жылқы тақылеттес мінезді Асекеңнің қапияда көз жұмғалы бері он төрт жыл уақыт өтіпті. Дара талант иесі қасат қарды жалғыз жарып сүре саламын деп, көп оқып, көп білгені басына сор болып жабысып, жардан құлап мерт болды. Шырқыраған шындықты бетке айтқаны үшін өмірдегі сыбағасынан құр қалған ақиқаттың ақ берені қалтарыс – құпиясы мол сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік ортаға көңілі толмай, жүрек түкпіріндегі салқын лепті өзімен бірге ала кетті.

Ұлтымыздың рухани әлемінде құйрықты жұлдыздай із қалдырған құлагер қаламгердің рухына айналған екінші мәңгілік өмірі басталды. “Мен өлген соң мен туралы талай кітап жазылар. Тіпті, менімен күйіс-түйісі жоқ, рухани жақын емес жандар да мен туралы сөз қозғар”, – деп көзі тірісінде Асекеңнің өзі айтқандай келешек еншісіндегі ұзақ сонар Асқартану ілімі басталды.

Кезінде заманымыздың заңғар жазушылары Шыңғыс Айматов пен Ғабит Мүсірепов Асқардың асқақ ойшылдығына, сөз құдыретіне ерекше зейін қоятын зеректігіне, өзіндік беталысының болашақтағы өресі мен өрісін тап басып аңлағандай еді.

Асқартану – ұлтымыздың парасат әлемін тану, зерделі көзбен үңілу. Тәкен ағамыз айтқандай, “көзі тірісінде-ақ жұмбақ жанға айналған”, әр сөздің түбірінен ар іздейтін, Сүгір күйшінің қара сөздегі сыңары, болмыс пен танымды таразының екі басына салып безбендеген тума талант иесі Асқар Сүлейменовтің ұлттық әдебиетіміздегі ойып алар орнына әділ бағасын беру келешек ұрпақ еншісінде, әрине.

Бұл кітапқа Асқар Сүлейменовтың балалық балғын шақтары өткен, қанаттанып ұшқан ортасы, өзінің “пейіштен

кем санамайтын” Созақ өңірі мен қаламгердің арасындағы алтын арқауды өзек етіп алдық.

Ауылдан түлеп шыққан ұлттық әдебиетіміздің бірегей өкілдері Тәкен Әлімқұлов есімімен лицей – интернаттың, Бәтима Батырбекова есімімен орта мектептің, Төлеген Тоқбергенов есімімен көшенің аталуы, бір кездері Асқар Сүлейменов оқыған мектепке қаламгер есімінің берілуі туған жердің талант иелеріне деген ыстық ықыластарының жарқын көрінісі, елдіктің ерен белгісі.

Асқардың есімін мектепке беру жөніндегі бар ынта-жігерлерімен жоғары орындар алдына мәселе көтерген, өздері ұшырған ақсұңқар құсты қасиетті тұғырға асқақ рух етіп қондырып алған мектеп ұжымы мен ауыл азаматтарының еңбегі ерен. Асқар енді елімен бірге мәңгі жасай беретін халқының қадірменді ұлына айналған.

Асқар Сүлейменовтің ауылдағы құлын-тайдай тебісіп бірге өскен қатарластары, көз көрген, дәмдес-тұздас болған қариялар, жазушы шығармасын биік мұрат тұтатын қаламгер інілері зор ілтипатпен еске алады.

Асқардың жерлестері – созақтықтар нарықтың қиын-қыстау ел басына түскен ауыртпалығын бастарынан өткеріп жатқан жайы бар.

Небір зобаланды артқа тастаған Асқардың сөзімен айтсақ, “Қария Созақ” төсінен талай тарлан таланттарды түлеткен тегеурінді тұғыр қалпынан айныған емес. Жері сортан, суы кермек, ауа райы қытымыр, “мінезі” бөлектеу жаратылған көне өлке перзенттерінің бойына өзгеге ұқсай бермейтін осы даралықты, тектілікті алпыс екі тамырына дарытып жібергендей.

Жерлестерінің жүрегінде құндақталып қалған Асқардай асыл азаматтың аруағын ардақ тұту, есімін құрметтеу мақсатындағы парыз-борыштарын орындауды созақтықтар әрқашан ардың ісі санайтыны кәміл.

• Бірінші бөлім

БАЛАЛЫҚ ШАҚТЫҢ ІЗДЕРІ

Асқар Сүлейменов 1938 жылы 29 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Бабай ауылында туған. Балалық шағы Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарына тұспа-тұс келеді. Әкесі Сүлеймен арабша молдадан хат таныған, жаңаша да сауатты болған, колхозда есепші болып еңбек етеді. Кітап оқиды, көне жыр-аңыздарды жатқа айтады, домбыра шертіп күй тартқан. Асқардан бұрын екі ағасы болған, олар өмірден ерте қайтып кетеді.

Әкесі Сүлеймен 1942 жылы соғысқа аттанарда қолындағы сағатын үш жасар ұлы Асқарға беріп, бауырына басады.

Аягөзде әскери дайындықтан өтіп, жауынгерлерге командир болады. “Батысқа, майдан даласына аттанатын болдық” деген хатын алып кішкентай ұлы Асқар мен қызы Жұлдызайды ертіп, әйелі Қымбат батысқа қарай өтетін пойыздың жолын күтіп, разъезде жатады. Күндіз-түні көз ілмейді. Пойыздың қашан келерін ешкім білмейді. Станса кезекшісі: “Пойыз бүгін де келмейді, келетін кезін өзім айтамын, қайта бер!” – деген соң станса бойындағы бір танысының үйіне барып дем алады. Таң ата әлгі үйдің әйелі жүгіріп келіп: “Аягөзден келе жатқан пойыз өтіп кетті. Сүлеймен өзіңе арнап сәлем-сауқат қалдырыпты”, – дейді. Әкесі Асқарға қайыс белдік, Жұлдызайға тәтті, базарлық қалдырып кетеді. Мектеп оқушысының дәптеріне толтырып әйеліне, балаларына арнап өлең жазып қалдырыпты.

*“Хат жаздым, қалам алып Қымбатыма,
Тұғырға қонған менің сымбатыма.
Мен де ырза, сен де ырза бол жолыққанша,
Соңымда еріп жүрдің түн қатып та.*

*Хат жаздым, қалам алып Асқарыма,
Жүрерсің аман болсаң – бір колхозды басқарып та.
Хат жаздым, қалам алып Шегебайға,
Жем-шөптен қарасарсың біздің тайға”, –*

деген Шегебай колхоз төрағасы болатын. Тай дегені Асқарға жәрдемінді бер деген мағынада айтса керек.

Қымбат күйеуіне арнап дайындап әкелген сәлем-сауқатын Асқардың әкесі қалдырған шаймен разъездегі көпшілікке дастарқан жайып, баталарын алады.

Соғыс жылдарында елдің тұрмысы нашар болды. Елдің күнделікті ішетін тамағы жетісе де бермейді. Анасы көпшілік ішетін қазандағы суға ұн шылап атала да жасап берген кезі болған екен. Судың орнына сүт қосып пісірген аталаны Асқар ішпей қояды. Кешке анасы жұмыстан келсе, сол күйі тұрған аталаны көреді. Кішкентай Асқар: “Ішпеймін демейді, Айтоты, кейін ішемін ғой!” – деп ойын соңына жүгіріп кетеді. (Өзбек арасында тұрғандықтан анасы Қымбатты ауылдастары Айтоты деп кетеді).

Қымбат күйеуінің майданға аттанарда тапсырған аманатын бұлжытпай орындайды. Бір шаңырақтың отын өшірмеуге, балапандарын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, намысчын қолдан бермеуге тырысады.

Аузынан Алласы, ойынан отағасы мен баласы түспейтін Қымбат күйеуін майданға шығарып салған соң, Саурандағы Сәдуахас деген әулиенің басына түнеп, жаратушы иемізге жалбарынып шығады. Үйіне қайтып келген соң, түнде ұйықтап жатып түс көреді. Үлкен қария кісі арбаға толтырып, темір қазық тиеп кетіп бара жатыр екен. Өкпесін қолына алып соңынан жүгіреді. “Айналайын аташым, маған екі қазық темір беріп кет!” – деп жалынады. Қарт аялдамастан кете береді. “Ең болмағанда, бір қазық беріп кет!” – деп жалбарынады. Әлігі қарт көп қазықтың шетінен бір қазық лақтырып кетеді. Басында білезігі бар қазық сылдыр етіп жерге түседі. “Ата,

тағы бер! – деп өтінеді. Қария аттың басын іркіп тоқтатады да, Қымбатқа қарап: “Саған басқа жоқ, бар берерім осы!” – деп қозғалып кетеді.

Құдайдың бермесін тартып ала-алмайсың, Қымбаттың екі қазық сұрап жүргені – Асқардың әкесі келе ме, үйдегі еркек-кіндік екеу болса деп үміттенгені еді. Түс көріп жатып оянып кетеді. Көрген түсін өзінше жорып: жалғыз қазық – Асқар, білезігі – Жұлдызай ғой деп топшылайды. Асқардың әкесі майданан оралмай қалып қоятынын жүрегі сезгендей де еді. Әулиенің басына барып бірге түнеген қария кісіге түсін айтып беріп еді, қарт көңілін кимады ма: “Түс деген түлкінің боғы емес пе, тәйірі. Бәрі жақсы болады”, – деп жұбатқан болды.

Асқардың әкесінің бір жүйрік аты бар еді. Сол есті жануар иесі соғысқа кеткен соң батысқа қарап кісінеген. Сол кезден-ақ Қымбаттың сезімтал жүрегі бірдеңені сезгендей еді.

Асқар әкесінің атына бауыр басты. Қыл құйрықты жылқы малын өле-өлгенше жақсы көріп кетті. Кішкентай бала жүрегіндегі әкеге деген сағыныш табын мауқын осы жылқы малына бөлекше ықылас таныту арқылы сездіргенін құпия сақтап өткен де болу керек.

Бас көтерер ер азаматтардың бәрі соғысқа кеткен. Ауылда шал-шауқан, кемпірлер, бала-шаға қалған. Майданға кеткен ерлердің орнын жоқтатпау үшін әйелдер иықтарына кетпен асып, колхоздың бітпейтін жұмысына шығады. Көзінің ағы менен карасындай қос шырағы Асқар мен Жұлдызайды жәутең көз етпей, қатарынан қалдырмау үшін жиырма төрт жасында жесір әйел атанып, белін шарт түйіп, еңбекке араласады. Таң алакеуімнен ерте тұрып, елдің соңынан кеш жатып, шаңырақтың түтінін түтетіп отырады. Ол кездегі ауылдағы жандардың есіл-дерті, арманы мен тілегі алыстағы ел шетіндегі майданда болады. Көшедегі бағана басында сарнап тұрған радиодан, пошташы алып келетін хат-хабардан, газеттен жақсылық хабар бола ма деп, елеңдеумен құлағын тігіп жүретін.

Ауылдағы қарайып жүргендердің бәрі колхоздың кара жұмысына жегілетін. Көпшіліктен жырылып жалғыз-жарым

қалып қою, жалқаулыққа бой алдыру деген бөгде ой ешкімнің басына кірмейтін. Ол кездегі адамдардың сүйегі берік пе, бас ауырып, балтыры сыздап төсек тартып жатып қалуы да сиректін. Ортақ мақсатқа – әркім еңбегімен тырбанып жүріп ел шетіне бүйідей тиген жауды жеңетін күнді жақындатуға септігін тигізетіндей ойда жүрген соң, анау-мынау ауру-сырқауды елемейтін де еді. Колхоз бастық Шегебайдың жиналындар деген кезінде жиналып, тараңдар деген кезінде тарап, тапсырған шаруасын тап-тұйнақтай етіп атқарып жүре беруші еді. Майданға астық, жылы киім-кешек жөнелту міндетін колхоздағылар жандарын сала, бар ынтышынтыларымен атқарады. Бір уыс астық, жылы колғап, шұлық өзге емес – өздерінің ерлеріне барып жететіндей сенімде болды емес пе?

Асқар еркін өседі. Анасы оған қара жұмыс істетпей өсіреді. Мектеп есігін ашқаннан сабаққа зерек болады. Ауылдың ересек кісілері Асқарды ортаға алып, ескі кисса жырларды оқытатын.

1947 жылы Созақ ауданының орталығы Шолаққорған ауылында тұратын Қымбаттың інісі Қыдыр Жүнісов көшіріп алып кетеді. Асқар төртінші кластан бастап Шолаққорған орта мектебінде оқиды.

Ол кезде Шолаққорған ауылының орталығында кесектен қаланған, жатаған төбесі балшықпен сыланған жалғыз мектеп болатын. Едені цементтелген ұзына бойы коридордан бүйірдегі кластарға есік шығады. Анасы Қымбат Асқарды қолынан жетектеп, мектептің төртінші класына, қимыл-қозғалысы да, сөз сөйлеуі де жылдам Қырғызбай деген мұғалімнің қолына тапсырады. Матадан тігілген сөмкесін иығына асқан, бүркіт тұмсық, шүңірек көз, уызына жарымаған жетім қозыдай әлжуаз шынашақтай балаға көз салған мұғалім ойланып тұрып қалады.

– Балаңыз Түркістанда жүргенде жақсы оқып па еді? – деп сұрайды.

– Әйтеуір, өз қатарынан қалған емес. Оқудың бәрі бір оқу емес пе? Әлде бұл Созақта басқаша оқытасындар ма? – дейді Қымбат мұғалімге қарап.

– Қай мектепте де оқудың бағдарламасы бір ғой. Мәселе баланың қабылдауына байланысты.

– Менің баламның басы осы жердегілердің басынан кем емес!

Бұл сөз анасының аузынан босқа шықпапты.

Асқар жаратылысында көп сөйлемейді, тұйықтау бала еді. Сабағынан қалмай мектебіне барып жүреді. Үйге келгенде кітаптарын ашып, дәптеріне жазып, дайындалып отырады. Түнде білте шамның түбіне сарылып ұзақ кітап оқитын. Ұлының қандай кітап оқып, не жазып жүргенімен хат танымайтын анасының шаруасы бола бермейтін. Әйтеуір ұзақ отырып кітаптан бас алмайтын ұлының тиянақтылығына, төзіміне іші жылып қалатын. Өзге балалардай мектептен келе сала, иығындағы сөмкесін жерге атып-ұрып ойын қуып кететін ұшқалақ емес, әр нәрсеге байыппен қарап салмақты жүретіні ана көңіліне көп қуаныш.

Асқарға ұстаздық еткен алғашқы ұстаздарының бірі Қырғызбай Сүлейменов баланың зеректігін, мінез-кұлқындағы ерекшелігін ерте таниды. Тоғызыншы класты бітірерде үйге ертіп келіп: “Айтоты, балаңыз зерек, бірақ сабаққа дайындықсыз келеді, сұрасаң бәрін біледі. Жердүниедегі небір пәлелерді айтып, балаларды күлдіртіп, сабақтың берекесін алатыны бар. Кейде сабақтан ерте кетіп қалады. Класта қалдыруға басындағы миынан обалысынамыз”, – дейді. Сол күннен бастап, Асқар күрт өзгеріп жүреді. Анасының хат танымайтынымен ісі жоқ, көңілін көтергісі келіп тұратын.

Жетінші класта оқып жүргенде нағашысы Қыдыр құмнан сексеуіл алып келуге қасына ертіп барады. Келген соң: “Қымбат, осы балаңды бекер әлпештейсің, томар сындыруға қаржымы жетпейді”, – дейді. Шынында да, Асқар қара жұмысқа икемсіз болып өседі. Өзінің шамасын байқағаннан да болар, оқу-білімге ерте бастан деп қояды.

Асқардың көзін көрген, құлын-тайдай тебісіп бірге өскен қатарлас-замандастары Теріскей өлкесінде баршылық. Ескінің көзіндей болған қарттар Асекеңнің қатарластарының

арасынан да кейбір азаматтар, тіпті өкшесін басып жүрген кейінгі лек арасынан қапияда қатардан шығып қалып жатқан жандардың да кезігетіні көңілге кірбің ұялтады. Ауылдағы Асекенді көзі көрген бірге өскен қариялармен тілдесіп естеліктерін де алған едік.

Созақ ауданындағы С.Қожанов атындағы мұражай директоры Дулат Тұрантегі:

–Асқар бірер класс төмен оқыды. Бойы тәпелтек болғандықтан балалар, “тәштек” деп атайтын. Мектепте кітапты құнығып оқитын балалар Асқар мен Төлеген Тоқбергенов болатын. Мектепте сабақтан тыс кезде әдебиет үйірмесі жұмыс істейтін. Қазақ әдебиеті үйірмесіне Бәтима Батырбекова, орыс әдебиеті үйірмесіне Роза Гереевна Ибрагимова жетекшілік ететін. Осы үйірмеде Николай Островскийдің “Құрыш қалай шынықты ” романы бойынша орыс тілінде баяндама жасағаным есімде. Сол кезде Асқар Лермонтовтың өлеңдерін жатқа айтатын. Сабаққа кетерде орталықтағы кітапханадан бір кітап алып, оны сабақ үстінде оқып шығып, кешке қайтарда кітапханаға тапсырып, үйге тағы кітап алып кететін. Асқардың кітап оқуға деген ынтасы өте жоғары еді.

Соғыс жылдары, соғыстан соңғы қиыншылықтар. Сыртта күн суық, қақаған ақшұнақ боран, кластың іші де суық. Ортаға құрылып, кернейін терезеден немесе ескі мұржадан шығарып қойған темір пештер. Оларға отын тапшы, жусан жағылады. Таңертең сабақ басталғанша, еден сыпыратын апайлар жағады да, одан кейінгі үзіліс кезінде сол күнгі кезекші оқушылар жағатын. Отынды өлшеп, там-тұмдап береді. Кейбір тәртіпсіздікпен аты шыққан балалар өзін көпке көрсеткісі келе ме, әлде, бар жаратылыстары солай ма, пештің көмейіне ескі-құсқы шүберектер, немесе, терінің пұшпағын тығып қойып, класс ішін көкала түтінге толтыратын. Мұндай жайт әсіресе, мінезі шәлкес, қатал мұғалімдердің сабағына дөп келетін. Класта отырған балалар жөтеліп, шашалып қашып шыға бастайтын. Ұзына бойына коридорда топырлап жүгіріп, сабақ өтіп жатқан өзге де кластардың есігін ашып кетіп, дүрліктіріп

жататын. Оның соңы жиналысқа ұласып, кінәліні іздеу басталатын да, тәртіп бұзушы темір тор есігі бар әскери кабинетке қамалып, оқудан да шығып қалып жататын кездер болатын.

Асқар мектепке жасы толмай келген болу керек, бастауыш класс балаларының ішіндегі ең кішісі еді, өз класымдағы әлжуазы мен болатынмын. Үзіліс кезінде балалар көкпар тартып, екі жақ болып, алысып ойнайтын. Көкпар үшін әлдекімнің әкелген қой терісінің қалдығы не түйенін мойнағы болса жетіп жатыр. Бұл майқанға біздердің тұмсығымыз батпайды. Бәлкім, осы әлсіздік, өз қауқарымның кемдігі намысымды қайрады ма бар ашу-ызамды, есемді кітаптан алатынмын. Таңнан таңға кітаптан бас алмайтынмын.

Мұғалімнің үлкені де, атақтысы да Сейдахмет Әбуов ағай еді. Ол кісі соғыстың соңғы жылдары әскерден келген бетте мектеп директоры болды. Үйі де мектептің бір бұрышында болатын. Міне, сол кісі келген соң-ақ Шолаққорғанның сауықшыл балалары кітап оқуға бас қойды десем артық айтқандық болмас. Кейін аудандық оқу бөлімін басқарады, басшы қызметтерде болды.

Ол кісіден аудан халқының үш ұрпағы түгел дәріс алды десек қате болмас. Осы күнгі мұғалімдердің әке-шешелерін, өздерін, одан соң – балаларын оқытты. Асқар да осы Сейдахмет Әбуовтен дәріс алды. Бәтима Батырбекова мен Жөрехан Төрехановтар оқытты.

“Биік сөзді пәс айтқан жақсы, ірі сөзді ұлпа айтқан жақсы”. Асқар сынды біртуар ұлдар көптеп шыға ма деп ұстаздар қауымының үміт шамы әрдайым жағулы.

Кластасы, зейнеткер Манап Райымов:

–Асқар математика пәніне қызықпайтын, есеп шығаруға жоқ еді. Бір күні мұғаліміміз Рысбаев Әселхан Асқардың сабақ үстінде математика пәніне арнаған дәптерін алып, балаларға “Мынау Асқардың шығарған есебі” деп оқып береді. Онда Асқар былай жазыпты: “Чубатый кептер бүгін бір тұқым туды. Келесі жетіде бір тұқым туады. Ол балапандардың бәрі

чубатый, керемет билейтін болады”.

Асқардың балалардан ерекшелігі сол кезде-ақ білініп тұратын.

Кластасы, зейнеткер Мәми ДАДАБЕКОВ:

–Ол үнемі үшінші партада отыратын. Еске ұстау қабілетінің күштілігінен болар, кітапқа көз қырын салып, алғашқы сөйлемдерін оқып алса, әрмен қарай жалғап айтып кететін. Тақта алдына шыққанда алдыңғы партада отырып, кітапты соған қаратып бұрып қойсақ, көз қырын бір салғасын-ақ тоқтамай жаттап алғандай айта беретін.

1954 жылы Шолаққорған орта мектебін 38 бала бітіріп шықтық.

Асқар өте көркем – маржандай тізіп, сұлу жазатын. Мектеп бітіргенде аттестатты Әуесхан екеуі толтырды. Мен аттестатымды “Асқарға, туысқаныма толтыртамын”, – деп Асқарға жаздырдым. Сол Асқар толтырған аттестат менде әлі күнге сақтаулы тұр.

Сол жылы көпшілігі оқуға түсіп кетті. Оқуға түсе алмағандар ауылға келіп, әр түрлі жұмысқа орналастық. Қызыл әскердегі бастауыш мектепте мұғалімінің орны бос деп естіп, төрт жігіт аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Сейдахмет Әбуовке өтініш жаздық. Төртеуіміздің ішінен Әбуов Асқарды таңдап алды. Сөйтіп, Асқар мектепті бітірісімен-ақ мұғалім болып кетті.

Кластас жолдасы Әуесхан ҚАРАУЫЛОВ:

–Мектепте жүріп-ақ көп оқып, көп білгендіктен Асқар ересек балалардың өзімен айтысып қала беретін. Соңы жанжалға айналып кетпесін деп араға түсетінмін. Асқар сөзіме құлақ асып, райынан тез қайтатын. “Менің мәтібиім” деп атаушы еді.

Кейін де соңынан іздеп Алматыға талай бардым. Асқардың кітап жиған сөресінің ең жоғарғы жағында құран тұратын. Одан кейін қандауыр мен жылқының суреті болушы еді. Екеуіміз саясат тақырыбына көп айтысатынбыз.

Қазіргі қолдағы мал азайып, халықтың жүдеп-жадаған

кезінде Асқардың ертеректе айтқан: “Қазақ малды бақты, мал қазақты бақты” деген сөзі жиі есіме түседі.

* * *

Мектеп бітірген соң көрмеген, білмеген үлкен қала Алматыға оқуға кетеді. “Жесір қатын бала оқытып несі бар, одан да жұмсап, рәтін көрмей ме?” – деушілер де кездеседі. Не арқа сүйері, не ертіп баратын жолбастаушысы жоқ, қарғадай бала үлкен жерге селтиіп жалғыз өзі барады. Түркістанда тұратын әкесінің қарындасы бар еді. Анасы Қымбат Әзірет Сұлтанға барып, бір мал шалып, құран оқытып, шығарып салады.

Асқар Алматыға кеткенде түнде ұйықтап жатып түс көреді. Биік төбе, тұтас жайқалған көк шалғын. Төбеге тік өрлейтін жалғыз аяқ жол. Төбе басында адам аз, етекте қаракұрым. Бірақ орта жолға келгенде кейін сырылып түсіп қала береді. Сол кезде бір қария кісі: “Қарағым, әуре болма, бұл жолы шыға алмайсың, келер жылы шығасын!” – дейді. Таңертең ұйқыдан тұрғанда қайын сіңлісіне: “Мен ауылға қайта берейін. Асқар бұл жолы түспейді екен”, – дейді. Сонда қайын сіңлісі “Ойбай-ау, осы біз бір әулиеге қалдық қой. Қайдан білесің?” – деп күледі. Айтқандай-ақ, Асқар сол жылы оқуға түсе алмай, ауылға қайтып кетеді. Аудан орталығынан он екі шақырым жердегі Қызыл әскер елді мекеніне бастауыш мектепке мұғалім болып орналасады. Мектеп шалғай болған соң атпен, кейде жаяу-жалпы қатынап, барып жүреді. Қыстағы боранды күндері үскірік аязда желге қарсы бет қарыған қиын күндерді де бастан өткереді. Келесі жылы жаз шыға Алматыға оқуға тағы барып, мұғалімдер дайындайтын институтқа түсіп, ауылға қуанып келеді. Жаратушы иеміз қолдап, талапты жастың еңбегі жанып, студент атанады.

Институтта оқып жүріп, қысқы, жазғы каникулдарында ауылға келіп, анасының көңілін аулап, қуанып кететін. Төркіні, інісінің қолында жүргені ұлының көңіліне көп демеу еді, Алматыда студенттік шағын алаңсыз жүріп өткізеді.

Созақ ауданының орталығы – Шолаққорған ауылындағы көне орта мектеп алпысыншы жылдардың басында бұзылады да, осы білім ошағының негізінде ауылдың шығысынан және батысынан орта мектеп болып, екі мектеп ірге көтереді. Бұрынғы көне мектепте оқып жүрген оқушылар тұрғылықты жерлерінің алыс-жақындығына байланысты осы екі мектепке бөлініп оқитын болды. Бұл екі мектеп те алғашында бұрынғы Шолаққорған орта мектебі деген атауын сақтап келеді.

Жетіжылдық мектеп жанынан қосымша жай салынып сегізжылдық, одан соң орта мектеп болып, М.Калининнің есімі берілді. Ауылдың екінші шетіндегі мектеп қазақ халқының тұңғыш ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің есімін иеленеді. Бұл мектеп аудандағы бірден-бір іргелі оқу ошақтарының бірі. Сан мыңдаған шәкірттер тәрбиелеп, өмірге қанаттандырып шығарды. Қаншама танымал азаматтар – мемлекет қайраткерлері, облыс және аудан басшылары, ел мен елді жақындастырған елші, әр түрлі сала қызметкерлері, ғалымдар, ақын-жазушылар қанаттанып шықты.

Өткен өмірге көз салсақ, ертеректегі адамдардың бәрі ірі тұлғалы, ұстамды, текті болып келетін сияқты көрінеді де тұрады. Олар жан-жақты білімді, байсалды мінезге де бай, өмірден көргені мол, атқарған істері де қомақты болып көрінеді. Асқар Сүлейменов телегей терең білімді меңгерген, жазуы да терең, қатпар-қатпар ойларға бай жаратылысы бөлекше жан болып өседі. Бойында ерік-жігері мол, мақсаты биік талапты жасқа Алматы ұшы-қиыры жоқ кең кеңістік сияқты. Әсіресе, білім қуған жасқа құлашын сермеп еркін жүзер кең айдын. Асқар бойындағы ұшан-теңіз білім нәрін осы үлкен қала – мәдениет пен руханияттың ордасынан алады. Қазақстанның түкпір-түкпірінен арман қуып келіп, Алматыда бастары тоқайласқан кейбір талантты жастары еліміз әлі ауыр соғыс зардабынан еңсесін көтере қоймаған ауыр кезеңде бір-біріне көп демеу, сүйеніш болады. Сонау шалғайдағы Созақтан білім қуып келген қаршадай бала мұнда өзіне адал дос-жарандар табады. Олардың көпшілігі кейін қазақтың

мандайына біткен біртуар азаматтарына, мақтанышына айналады.

Асқар Абай атындағы педагогикалық институттың қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітіріп, аспирантурасында қалып, білім алуын одан әрі жалғастырады.

1961-жылы қарындасы Жұлдызай ауылдағы мектепті бітірген жылы анасы екеуін Алматыға қолына көшіріп әкеледі. Жалғыз ұлының тілеуін тілеп жүрген анасы бауыр басқан ауылы, туған-туыс, ағайын, тәркіндерімен қош айтысып, бір мал шалып құран оқытып, жеңіл-желпі жүкпен Алматыға келеді. Екінші Алматы вокзалында Асқар жолдастары Қалихан, Герольд, Зейноллалармен бірге күтіп алады.

Олар алғашқыда институт жатақханасының бір бөлмесінде тұрады. Одан кейін тау жақтағы “Горный гиганттан” пәтер жалдайды. Алматыда Асқардың жора-жолдастары көп екен. Жұмекен, Әбіш, Сайын, Сабырхан, Есенжол үйге жиі келіп тұрады. Ол кезде Жұмекен мен Есенжол ғана үйленген еді. Әбдіжәмилдің жеңгесі, Әбіштің, Қайраттың аналары бар – бәрі үй ішімен қоян-қолтық араласып, жақын туыстай болып кетеді.

Той-томалақ, қуаныштарында бірге араласып жүреді. Үйлері қонақтан арылмайтын. Асқардың жора-жолдастары жиі келетін. Тіпті, Қырғызстан, Өзбекстан, басқа да елдерден де іздеп келушілер болатын. Ауылдан келген дархан жүректі, кең пейілді Қымбат бәріне дастарқан жайып, қарсы алып, шығарып салатын. «Осы Айтотының шайы етке бергісіз» дейтіндер де бар еді. Анасы үшін Асқардың қонағын күтіп, ашық кабакпен қарсы аып, шығарып салу үлкен бақыт еді.

Өз қатарластарымен бірге Асқар да Жазушылар одағынан төрт бөлмелі пәтерге ие болады. Бұл кезде Асқар да үйленіп, немерелері Әлішер мен Қаракөз өмірге келеді. Жаңа шаңырақта қазақ халқының мақтанышына айналған Ғабит Мүсірепов, Қалтай Мұхаметжанов, Мұрат Әуезовтер, ауылдан шертпе күйдін қас шебері Төлеген Молбековтер қонақта болады. Дастарқан басында Ғабит Мүсірепов: “Асқар

менің қатарым емес. Жасы кіші болса да жақын болып кеттік. Анасын көріп отырғаным осы. Бұл кісі дүниенің есігін ашыпты да, жауып қоя салыпты. Асқардың не көрсететінін, келіннің не көрсететінін өздері біледі”, – дейді.

Алғашқыда Жұмекен, Есенжол, Әкім, Қалихан, Сайын, Зейнолла, өзгелері бәрі бір үйдің балаларындай болып жүреді. Кейіннен әрқайсысы өмірден өз жолдарын тауып, қызмет бабымен, өздерінің отбасы алданышымен кетеді. Қалтай Мұхаметжанов жасы үлкендігін танытып, ақылын айтып жүреді. Зейнолла Қабдолов туған ағасындай болады.

Алматыға көшіп барған алғашқы жылдары Қалихан: “Сүлейменнің баласының көрпесін тасимын деп көк иық болдым”, – деп әзілдейді екен. Зейнолла Серікқалиев Асқармен өмірінің соңына дейін жұптарын жазбайды. Асқар тіпті оның мойнына мініп алатын кездері де болатын. Зейноллаға сөз бергенде: “Ол сөзін айтып біткенше, бір партия шахмат ойнап алайық”, – деп әзілдейді екен.

Асқар Сүлейменовтің Қазақстан Жазушылар одағына мүшелікке қабылдарда қос Ғабен – Ғабит Мүсірепов пен Ғабиден Мұстафин ерекше қайрат көрсетіп, кепілдеме берген екен. “Жарық көрген кітабы жалғыз екен, оның өзі де биттің қабындай, кейін өтсе қайтеді”, – деп кедергі келтіргісі келгендерге Ғабиден Мұстафин: “Ендеше, сол биттің қабындай кітапқа жолдама берген рецензентті де одақтың мүшелігінен шығарып тастандар!” – деп отырып алған екен.

* * *

Асқар балаларын Алматыдағы қазақ мектебіне береді. Жазушылардың бәрі, басшылық қызметтегі, қатардағы ел де балаларын орыс мектебіне беруді “модаға” айналдырған. Жұрттың бәрі орысша сөйлейтін кезде оқшау көзге түскен Асқарға күлгендер де болады. Сол кезде Асқар: “Қарап тұрыңдар, осыдан он шақты жылдан соң қазақ өзінің тіліне зар болады, сонда ойланатын боласың!” – деп жауап берген екен.

Асқар Сүлейменовтің балалық шағы өткен, жалаң аяқ

табанының табы түскен ауылда мен де өсіп, ер жеттім. Жазушының кітаптарында көп кездесетін Торлан, Терісаққан, Жугы, Қарасуан, Қызыл әскер, Қанжуған, Өрқақпада біздің де іздеріміз сайрап жатыр. Екеумізге ойлау қабілетін, тарығу мен іштей қамығуды, ой ұшқынын үрлеп тұтатып, шығарма жазуды – қиындық көріп өскен тағдырымыз сыйлаған болар бәлкім.

* * *

Алпысыншы жылдардың соңына салым мектептің жетінші класында оқып жүрген кезім еді. Бізден бес-алты жас үлкендігі бар Сатыбалды Нарымбетовтың үйлерімен көрші тұрамыз. Олардың үйі жолдың арғы бетінде де біздің үй бергі бетінде. Сатыбалдының інісі Нышанәлімен бірге мектепке барып, күнұзын құлын-тайдай тебісіп бірге ойнап жүретінбіз. Бұл кезде Сатыбалдының мектеп бітіріп, Мәскеудегі кинематографистер дайындайтын институтта оқып жүрген кезі. Сәскеге салым Нышанәліні іздеп, үйіне бас сұқтым. Жаз айы болғандықтан үй иелері киіз төсеп, верандада отырады. Қадиша апамыз қатық бүркіп, тері илеп, Жәлел көкеміз мен бұрын көрмеген бейтаныс кісімен әңгімелесіп отыр. Жас шамасы отыздардағы, мойылдай кара шашын артқа қайырған, шүнірек көз, имек мұрын, жұқа ерінді, шағын денелі, жинақы, галғаммен киінген жігіт ағасына қолымды ұсынып сәлемдестім. Оның киім киісі, түр-келбеті, отырысы, сөз сөйлеу мәнері қаладан келген, сыпайы жанның кейпін танытады. Менің қолымды алды да, бетіме көз тастап, ауылдағы ойын соңында жүрген көп баланың біріне санаса керек, онша назар салмай, үлкен кісімен әңгімесін жалғастыра берді. Бұл жерден Нышанәлі көзіме түспегендіктен, кері шығып кетіп қалудың ретін таппай еріксіз төменірек тізе бүктім. Бейтаныс кісінің әңгіме ауанынан байқағаным: осы шаңыраққа арнайы сәлем беріп, алыста оқып жүрген Сатыбалдының амандығын жеткізу екен.

– Жақында Алматыға келіп, біздің үйде болып кетті. Балаңыз нағыз қалалық болып алыпты. Екі-үш күнге босатқан екен, Созаққа барып-қайтуға үлгермейтінін айтты. Екеуміз хат

жазысып тұрамыз. Сіздерге де хат салып тұратын шығар?– деді Жәлел көкеме карап.

– Хат жазуға сараң. Әйтеуір, шыдамымызды тауысып барып, тірі екенін білдірген хаты келіп тұрады, – деп жауап береді Жәңкең. – Әйтеуір, аман жүрсе бопты.

Сөзге Қадиша апамыз араласты:

– Алматының ең үлкен оқуына¹ түсіп еді, оны тастап Мәскеуге кетті ғой. Сол құрғыр киномеханиктің оқуы мынау тұрған Шымкентте де бар еді. Біздің айтқанымызға жүретін бала қайда бүгінде. Өз дегені болмаса жарамайды.

Әңгіме желісі үзілген бір сәтте Жәлел көкеміз:

– Мына бала да жазуға әуестеніп жүр. Жазғандары “Молшылыққа”² шығып тұрады, – деді мені иегімен нұсқап.

Шүңірек көз қонақтың өткір жанары маған қадалды. Тіктеп көз түйістіруге дәтім шыдамағандай балалық ұяндықпен жүзімді төмен салдым.

Қонақ орнынан тұрып, қайтуға бет алды.

– Мал өрісте, кешке оралады, Асқаржан-ау, малдың басын мүжіп, емін-еркін жатып қонақ болып қайтатындай жөнің бар. – деп Жәлел көкеміз кейігендей болды.

– Жыл он екі айда бір келіп, қайтқаны несі? – деп апамыз да бәйек болып жатыр.

Қонақ өзінің соғатын жерлері барын айтып, қайтуға бейімделді. Төменге келіп, қалтасынан темір қалақша алып, туфлиінің өкшесіне қойып, аяқ киімін асықпай киді. Қонақтың әрбір қимылынан көз алмай қарап тұрмын. Өзгеге ұқсай бермейтін сыпайылық, кербездік бар тәрізді.

Жәлел көкемізді ауылдың өзінен кішілері түгел “Жәке” деп, келін-кепшіктер “Күржік көке” деп атайтын. Ол кісінің “Асқаржан” дегенінен-ақ алыстан келген қонақтың Асқар Сүлейменов екенін топшылғандай едім. Сол кездің өзінде-ақ Асекеңнің есімі дүркіреп шығып тұрған кезі. Ауылдың үлкен-кішісіне де есімі жақсы таныс болып үлгерген.

Жалаң аяқ топырақ басып жүретін кара сирақ бала

¹Қазак мемлекеттік университеті.

²Созак аудандық “Молшылық үшін” газеті.

қонақтың соңынан ере үйден шықтым. Кейіндеу қалып еріп келе жатқанымды байқаған Асекең бүкіл денесімен бұрылып маған назар салды да:

–Сөйтіп, жазғышпын де, жазамын де, – деді жай ғана сөйлеп.

Мысқылдағанын, не шындап айтқанының байыбына жетпей, балаң көліл алғаш көрген жаннан секем алып, кібіртіктей бердім.

–Не жазасың сонда? Пәленше жақсы, түгенше жақсы деп газетке қара мақала жазасың ба?

Алғаш көрген жанның тосын сауал қоюы менің ойымды шатастырғандай, қалай жауап берерімді білмедім. Асекең менің жауап қайтаруымды қажетсінбейтін де тәрізді, аяғын ақырындап басып ұзай берді. Қарияларша қолдарын артына айқастырып ұстап, сыпайы-сидаң аяндайды.

Жолдың қарсы бетіндегі өзіміздің үйдің ауласына келіп, өрік ағаштың көлеңкесінде Асекеңді көзбен ұзатып салып тұрдым.

Асекең сайға түсіп, су аққан арықтан аттап өтіп, қолын соңына айқастырған күйі ауыл шетіндегі мектептің тұсына жақындады. Қоңыраудың соғылғаны естіліп, мектеп есігінен шұбыра шыққан ақ шағаладай оқушылар Асекеңе қарсы ұшырасты. Енді бірде Асекең оқушылардың ортасында қалып қойғандай көрінді.

Тап сол кезде Асекең заман өзгеріп, ауыл шетіндегі Калинин атындағы орта мектептің Сүлейменов есімімен аталатынын сезбеген де болар.

Біз тұратын Пушкин атындағы көше де бұл күнде кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезовтың есімімен аталады.

* * *

Менің кішкентай бала кезімнен бастап, бүкіл саналы ғұмырым аудан орталығы Шолаққорған селосының күншығыс бетіне ауылдан оқшау орналасқан, бүгінде Асқар Сүлейменов атындағы орта мектеп аталатын білім ошағымен тығыз байланысты. Осында келіп қолыма “Әліппе” алып, хат

таныдым, партаға отырып, ұстаздардан өмірлік дәріс алдым.

Алғашқы ұстаздарым, бүгінде көпшілігі бұл жарық дүниеде жоқ Елеу Қойшиев, Қайдакеш Кешубаев, Сәрсен Әлібаев, Қуат Сұлтанбеков, Сарман Әбдіқұлов, Ешмағамбет Кәріпбеков, бұл күнде ақ шашты қариялар атанған Құлтай Әміреев, Жолтай Әштарханов, Алдаш Атаев, Төлбай Әтікенов, Гашен Нагиев, Багина Қайыржанова, Күлзейнет Қолыбаева, Үрлэш Жүнісова, Зина Сейсенбиевалар менің өміріме өшпестей із қалдырыпты. Олардың шәкірттерінің алдындағы ұстамдылығы, сөз саптаулары, киім киістері, бүкіл болмыс, жаратылыстары біз үшін үлкен темірқазық, әйтеуір, жақсылық атаулының, білім-тәрбиенің қайнарындай еді.

Асқар Сүлейменов атындағы орта мектепте анам ұзақ жылдар еңбек етті. Әкем менің алты жасымда қайтыс болды. Анам шиеттей төрт баламен жесір қалып қойды. Ол кезде үлкеніміз Төлеш – тоғыздарда, мен – алтыда, қарындасым Лескүл – төртте, кенжеміз Лесбек емшектегі нәресте еді. Асыраушысынан айырылған шаңырақтың бас көтерері анамның жесірлік тауқыметін жастай тартуына тура келді. Осы мектепте еден жуушы болып жұмысқа орналасты. Содан жиырма жылдай осында тұрақты істеп, зейнеткерлікке шықты. Алғашқы кезде анамның айлық жалақысы қырық сом еді, беріректе жетпіс сомға көтерілді.

Бір күні анам таңертең ерте ұйқыдан оянып:

– Тұра ғой балам, киініп ал! – деді.

Жылы төсекті қимасам да, анамның өтінішінен кейін орнымнан тұрып, сыртқа шықтым.

Ақпан айында далада қалың қар борап жауып тұр. Шана сүйретіп, анамның соңынан еріп келемін. Ауыл сыртынан өтетін үлкен жол шетінде бір пляг жатыр. Жолдан өткен машинадан, немесе арбадан түсіп қалса керек. Әлгі плягты екеулеп шанаға салдық та, үйге сүйретіп келдім. Біздің ізімізді қалың қар жауып қалды.

Үйге келіп плягтің аузын ашып қарасақ, ернеуінен толған сүт екен. Үйде сиыр болмағандықтан, мол сүтті пісіріп, айран

ұйытып ішіп, шиеттей балалар он шақты күн аузымыз аққа жарығаны есімде қалыпты.

Ол кезде мектептің барлық класс бөлмелеріне от жағылатын. Әр класта үлкен қаңылтыр қара пеш бар. Кешкісін сабақ аяқталғанда, анам пештердің күлін алып, ертеңге жағатын тамызық – сексеуілдерін бұтап дайындап, шелекпен көмірін әкеп қоятын. Мен анамды аяғандықтан, керзі етікті киіп алып, сексеуіл жарып, көмірін тасып, еденін жууға көмектесетінмін. Мектеп бітіргенше анама қол ұшын беріп келдім. Класта сабақ оқып отырсақ – анам есіктен кіріп, пештің күлін түсіріп, көмірін жаңалап салып кететін. Сол кезде кластағы балалар менің бетіме қарайды. Мен ештеңе елемегендей кітабымды оқып, жазуымды жазып отыра беретінмін. Көмір тасып, еден жуып жүрген кездерімде жоғары кластарда мені кекеткен балалар да кездесті.

Анам таңғысын ерте, сағат бестерде орнынан тұрып кетеді. Біз сабаққа барғанымызда темір қаңылтыр пеш қол тигізбейтіндей қызып, класс іші ұдай жылып тұрады.

Кітап оқуға ерте бастан құмар болдым. Ол кезде тек мен ғана емес елдің кітапқа деген құштарлығы бөлекше еді. Үй-үйде телевизордың, радионың жоқтығынан да болар, – ауылда ересектер арасында, мектептің жоғары класс оқушылары көп еді. Орталықтағы кітапхананың тұрақты оқырманына айналдық.

Кітапханадағылар мектеп оқушыларына зәру кітаптарды бергісі келмейді ме, әлде, бізді бала санап жоғалтып немесе беттерін бүлдіреді деп күдіктене ме, ұнатқан кітаптарды алып шығуымыз оңайға соқпайтын. М. Әуезовтың, С. Мұқановтың, Ғ. Мүсіреповтың, Ә. Нұрпейісовтың, М. Горькийдің балаларға арнап жазатын шетел жазушыларының қазақ тіліне аударылған сирек кездесетін кітаптарын оқуымыз біз үшін ерекше дүниенің есігін ашқандай әсер ететін.

Кешкісін қас-қарая жанып, түнде он екілерге жетер-жетпесте Калинин көшесіндегі Ертайдың дизелі кітаптың қызығына түсіп жатқанымызда жылт-жылт белгі береді де, жалп етіп өшіп қалады. Кейде ауылда той-томалақ болғанда

таң атқанша жанып тұратын кездері де аракідік кездесетін. Сол түні Ертайға бір леген палауын жартылығымен апарып берген той иесіне іштей рахметімізді жаудырып таң атқанша кітаптан бас алмайтынбыз.

Аудан орталығындағы кітап дүкеніне бас сұғушылардың қатары қай кезде де саябырсымайтын. Жаңадан шыққан кітаптар дүркін-дүркін келіп жататын. Анамнан кітап алуға ақша сұрасам, қолымды қайтарып көрген емес. Менің керексіз нәрсеге ақша шығармайтынымды білетін болғандықтан да, өзінде жоқ кезде өзгелерден сұрап тауып беретін. Көлемі үлкен “Батырлар жырының”, “Қазақ ертегілерінің”, “Мың бір түннің” томдарын дүкеннен сатып алып, баспаның бояу иісі кеппеген жаңа кітаптарды қолтығыма қысып, үйге қуанып, анама көрсеткенім әлі есімде. Мектептің соңғы кластарында оқып жүргеннің өзінде анамның азын-аулақ жалақысынан үзіп-жұлып сұрап жүріп-ақ үйде біраз кітап қорын жинақтап қалып едім.

Мектептің соңғы кластарында газет-журнал беттерінен оқыған мақала, әңгімелер бізге әжептәуір ой салатын. Сол жылдары “Лениншіл жас” газетінің бірнеше нөмерінде жарық көрген Асқар Сүлейменовтың “Қара шал” атты көлемді әңгімесін кезіктірдік. Кейіпкердің ішкі жан-дүние толқынысы күрделі көркем шығарманы оқып шығып, жете тұщынып түсінбесек те, әңгіме еріксіз баурап алды. Біздің ауыл адамдарына тән мінез-құлық, қимыл-әрекеттер, сөз саптау машықтары, туған өлкенің табиғат бояулары, бүкіл өнбойынан өзімізге етене құбылыстар тым ыстық көрінді. Ауыл тіршілігін ешбір боямасыз, табиғи қалпында оқырман алдына көлденең тартқан жазушы шеберлігі тәнті еткен еді. Өзіміз күнде көріп жүрген өңір, сай-сала, белестерге біз де Асекеңнің көз қарасымен қарауға тырысып бақтық. Өзінің өскен өңірінен сұлулық, ізгілік, ұлылық қаламгердің ішкі сырын ұғуға тырыстық. Терісаққандағы судың сылдыры, қалың шидің жел шайқаған үкі бастарының сыбысы, кең саздың аптапты шілдедегі қоңыр салқын тынысты қара шалмен бірге сезінгендей боламыз. Өмірде бар қара шалды күнде көріп,